

Jakub Niedźwiedź

Uniwersytet Jagielloński, Kraków
jakub.niedzwiedz@uj.edu.pl

Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej¹

Abstract

Stanisław Pachołowiecki's *Atlas of the Principality of Polotsk* (1580): Propaganda, Genology and the Development of Geographic Knowledge

This paper is dedicated to the maps of Stanisław Pachołowiecki (2nd half of the 16th century) printed in Rome by Giovanni Battista Cavalieri in 1580. In August 1579, the Polish-Lithuanian army retook the city and the voivodeship (principality) of Polotsk from Russian hands. Pachołowiecki, a cartographer working for Stephen Báthory, prepared maps depicting the Siege of Polotsk, the whole principality of Polotsk and plans of six other fortresses and cities conquered by Báthory's army.

This study presents an answer to the following question: What means were used in the development of the new geographic knowledge by people engaged in the preparation and use of Pachołowiecki's atlas? Jakub Niedźwiedź takes a closer look at the application of rhetoric, mainly figures and tropes drawn (or translated) from literature into the cartographic text. According to Niedźwiedź, the atlas' authors used literary and graphic genres and topoi that were known, fashionable and attrac-

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki *Opus* (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

tive to the reader in those times. The study is divided into sections containing analyses of three genres that organise the meaning of the map. The first genre described is epinikion-panegyric. The author demonstrates how the ruler-commander laudation *topoi* were transformed in 16th century poetry and cartography. The context consists chiefly of laudatory poems written by the two most prominent Polish poets of the time, Jan Kochanowski and Mikołaj Sęp Szarzyński.

The second genre investigated by Niedźwiedź is emblem, a combination of word and image. The author indicates the relationship between 16th century cartography on the one hand, and emblems and heraldry on the other. These deliberations are accompanied by references to the Renaissance imitation theory. The third genre is atlas. In this section, the author argues that Pachołowiecki's maps compound the first thematic atlas in the history of Polish cartography. All these genres were subjected to the rules of cartographic representation.

The final comments regard the influence that Pachołowiecki's maps exerted on the output of the leading cartographers of late 16th century, including Maciej Strucicz and Gerard Mercator among others.

Keywords: history of cartography, Renaissance cartography, atlas, Polish Renaissance literature, Stanisław Pachołowiecki, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russia, Polotsk, Livonian War, Stephen Báthory, political propaganda in the 16th century, emblem, stemma

Wstęp

Księstwo Połockie to w XVI wieku koniec cywilizowanego świata. Wprawdzie ówczesni geografowie zgodnie zaliczali tamte tereny do Europy, ale były to już jej obrzeża. Połock na trwałe włączył na mapę Europy Marco Beneventano. Mimo że miejscowość ta – jako Płoscke – wystąpiła już na *mappa mundi* z Ebsdorfu (ok. 1300 roku)², została ona na trwałe umieszczona na mapach dopiero na początku XVI wieku. Pojawiła się na mapie Europy Środkowej Mikołaja z Kuzy, uzupełnionej przez Marca Beneventana (Rzym

² Zob. J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Text- und Tafelband, Bielefeld 2001. Za wskazanie mi tego źródła dziękuję dr. Grzegorzowi Franczakowi.

1507). Połock wprowadził na tę mapę najprawdopodobniej Bernard Wapowski (1450–1535), sławny polski kartograf i współpracownik Beneventana. W pierwszej połowie XVI wieku nazwa tego miasta zawsze pojawiała się w wersji polskiej jako Poloczko lub Plotzko, między innymi na mapach Martina Waldsemüllera (nowa mapa Sarmacji, 1513), Battisty Agnesego (mapa Rosji, 1525), Antona Wie-da (mapa Rosji, 1542) i Siegmunda von Herbersteina (mapa Rosji, 1546). Mimo obecności na mapach, o Połocku mało kto słyszał. Kiedy spojrzymy na sławny wizerunek Królowej Europy zamieszczony w *Kosmografii* Münstera, zobaczymy, że miejsce, gdzie powinien być Połock, znajduje się na samym obrzeżu dolnej części sukni Królowej. Jest ono pokryte gęstym lasem oddzielającym Lithuanie od Moscovii.

A jednak na przestrzeni 20 lat, począwszy od 1563 roku, stolica Księstwa Połockiego, jak również inne miejscowości pogranicza moskiewsko-litewskiego, nieoznaczone dotychczas przez kartografów, stały się znane, przynajmniej w tym krótkim okresie, w różnych częściach kontynentu. Najwięcej o nich pisano w ostatnim etapie wojen inflanckich i tuż po ich zakończeniu, czyli od 1579 do 1583 roku. Kluczową rolę w tym procesie tworzenia wiedzy o wydarzeniach tego okresu odgrywała polska kancelaria królewska. Jej pracownicy i wynajęci przez nich artyści i pisarze stworzyli dużą grupę tekstów, których główny cel stanowiło przedstawienie wojny z polsko-litewskiego punktu widzenia. Ta akcja informacyjno-propagandowa prowadzona była na niespotykaną dotychczas w Rzeczypospolitej skalę i w dużej mierze przyczyniła się do odniesienia pełnego zwycięstwa przez Batorego: zarówno w sferze militarnej, jak i symbolicznej. Po raz pierwszy w Polsce w tak dużym zakresie użyto literatury oraz ikonografii, aby pozyskać stronników dla króla i prowadzonej przez niego wojny. Działania te przeciwdziałały zabiegom dyplomatycznym i propagandowym Iwana Groźnego³ i zakończyły się pełnym suk-

³ Zob. А.И. Филлюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы. Балтийские войны второй половины XVI века глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013, s. 98–101, 178–191.

cesem, a sam władca zyskał dużą popularność w kraju i za granicą. Swoistym produktem ubocznym tego sukcesu propagandowego było wytworzenie nowej wiedzy geograficznej obejmującej obszary, na których toczyła się wojna. Do tych publikacji propagandowych i zarazem geograficznych należy osiem map i widoków miast Połocczyny, które nazywam *Atlasem Księstwa Połockiego*. Zostały one wyrysowane w 1579 roku przez sekretarza królewskiego i kartografa Stanisława Pachołowieckiego w celach *stricte* wojskowych⁴. W kolejnym roku ich kopie wysłano do Rzymu. Opublikował je znany rzymski rytownik i wydawca Giovanni Battista Cavalieri⁵. W rezultacie wszystkich tych zabiegów i publikacji, również map Pachołowieckiego, Połocczyna przestała być niedookreślonym terenem, a stała się miejscem. Miejscem na mapie, które niesie ze sobą znaczenie, głównie poprzez związaną z nim historię.

W artykule tym zamierzam odpowiedzieć na pytanie, za pomocą jakich środków nowa wiedza geograficzna była tworzona przez ludzi zaangażowanych w powstawanie i użycie atlasu Pachołowieckiego. Przede wszystkim ważne jest ustalenie, w jaki sposób tekst ten został uformowany, aby skutecznie przemówił do szesnastowiecznych czytelników. Innymi słowy, trzeba się przyjrzeć tworzeniu znaczeń przez tę mapę. Zakładam, że dokonało się to przez wykorzystanie dwóch zabiegów. Po pierwsze, chodzi tu o użycie retoryki, głównie figur i tropów retorycznych, które zostały przeniesione (lub przełożone) z literatury na tekst kartograficzny. Po drugie, autorzy atlasu posłużyli się gatunkami oraz toposami literackimi i plastycznymi, które były wówczas znane, modne i atrakcyjne dla czytelników. W związku z tym artykuł został podzielony na sekcje, w których analizuję trzy formy organizujące znaczenia mapy. Pierwszym spośród

⁴ Zob. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 158–159.

⁵ Zob. G. Franczak, *Rzymski łącznik: Giovanni Battista Cavalieri (1525–1601), rytownik Hozjusza i Tretera* (w przygotowaniu).

tych gatunków jest epinicjon-panegiryk. Zastanowię się, jak zostały przekształcone toposy pochwały władcy-wodza w szesnastowiecznej poezji i kartografii. Drugim gatunkiem, do którego się odwołam, jest emblemat, łączący w sobie słowo i obraz. Trzecim z tych gatunków jest atlas. W tej części spróbuję wykazać, że mapy Pachołowieckiego składają się na pierwszy atlas w historii polskiej kartografii. Wszystkie te gatunki zostały poddane rygorom reprezentacji kartograficznej.

Końcowe uwagi będą dotyczyły wpływu map Pachołowieckiego na twórczość czołowych kartografów końcówki XVI wieku, przede wszystkim Gerarda Mercatora.

1. Epinicjon kartograficzny

Cykl Pachołowieckiego opierał się na wykorzystanych w czasie wojny mapach wojskowych o znaczeniu strategicznym i operacyjnym, na które naniesiono później szereg informacji dodatkowych⁶. Wszystkie te informacje militarne mają niebagatelne znaczenie dla strategii propagandowej prowadzonej przez kancelarię królewską. Pachołowiecki, przy współudziale Tomasza Tretera i Cavalieriego, pokazał kampanię połocką jako znakomicie zorganizowane i przeprowadzone działania militarne. Wprawdzie przeciwnik był silny i dobrze przygotowany, o czym miały świadczyć widoki silnie ufortyfikowanych miast z Połockiem na czele, ale wojenny geniusz Batorego przeważał. Pachołowiecki nie był odosobniony w przedstawianiu króla jako utalentowanego stratega, tak go widzieli również czołowi poeci polscy XVI wieku. Pisze o tym Mikołaj Sęp Szarzyński (ok. 1545–1581) w swoim sławnym panegiryku Batorego, *Pieśni VII*. Władca jest nie tylko mężnym żołnierzem, ale w pierwszej kolejności wodzem, który wykazuje się ogromną wiedzą i doświadczeniem

⁶ Zob. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 76–78, 116–118.

w skutecznym dowodzeniu armią. A jak wiadomo, *fortes fortuna adiuuat*:

Lecz – niniejszy
Iż czas przyniósł – we zbroi zdasz się napiękniejszy.
Bądź porządek ważymy, bądź rozsądek prawy,
Komu wojsko, a komu huf zlecić do sprawy,

Lub serce mężne z ręką prędką, lub patrzymy
Na czujność, na cierpliwość. Wyznamy, wyznamy,
Że ty przedni król, hetman, rycerz pieszy, konny,
Twe szczęście wojska gromi, mur wali obronny⁷.

Pisząc o „murze obronnym”, Sęp Szarzyński robi aluzję do fortyfikacji, tych samych, które znalazły się również na widokach twierdz wrytowanych przez Cavalieriego w 1580 roku. Na każdym z tych widoków pojawia się informacja, że miasto zostało zdobyte przez najjaśniejszego króla Stefana. Przy czym to, co przez Sępa Szarzyńskiego zostało nazwane wprost, na miedziorytach jest wyrażone obrazem. Inny poeta, Jan Kochanowski (1530–1584), w *Pieśni XIII Ksiąg wtórych* wymienia „zamki budowne, [...] miasta warowne, [...] kule częste, | Zręby mocne, baszty gęste: [...] żelazne brony”⁸, które na miedziorytach nie musiały być tak obszernie opisywane, gdyż czytelnik mógł ich potęgę ocenić własnym okiem. Inna sprawa, że te potężne fortyfikacje przedstawione w poezji i na mapach w większości były konstrukcjami drewniano-ziemnymi, co *notabene* nie musiało umniejszać ich walorów obronnych. Ich zdobycie, głównie ze względu na położenie, wymagało od armii polsko-litewskiej i Batorego dużych umiejętności militarnych, ale fortyfikacje te nie

⁷ M. Sęp Szarzyński, *Pieśni VII Stefanowi Batoremu, królowi polskiemu*, w: *idem, Poezje zebrane*, wyd. R. Grześkowiak, A. Karpiński, Warszawa 2001, s. 57 (w. 21–28).

⁸ J. Kochanowski, *Pieśń 13*, w: *idem, Pieśni*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław 2008, s. 85, 87 (w. 13–14, 41–43).

były w rzeczywistości tak duże jak twierdze wznoszone ówczesnie przez architektów włoskich czy niderlandzkich. Historycy rosyjscy i białoruscy, którzy przeprowadzili badania terenowe w 2015 roku, potwierdzili jednak, że kształt twierdz był regularny, zgodny z tym, co przedstawiają to rzymskie miedzioryty, aczkolwiek Cavalieri posłużył się schematyzacją i jeszcze silniejszą geometryzacją⁹.

Były to ziemne okopy wzmocnione ostrokołem, drewniane fortyfikacje skrzyniowe wypełnione ziemią i również drewniane baszty. O niewielkich rozmiarach tych twierdz świadczy właśnie liczba baszt-bastei – odległość między nimi nie powinna była przekraczać zasięgu strzału z arkebuza lub hakownicy¹⁰. W XVI wieku twierdze Połoczczyzny nie mogły robić takiego wrażenia jak nowoczesne ostro zakończone bastiony z kamienia lub cegły. Pachołowiecki/Cavalieri, Sęp Szarzyński i Kochanowski musieli więc dokonać zabiegu retorycznej amplifikacji za pomocą środków właściwej dla każdej ze sztuk: kartografii i poezji, tak aby strategiczne talenty Batorego mogły zabłysnąć pełną chwałą. Poeci użyli zatem takich określeń, aby wydawało się, że fortyfikacji było dużo, że były murowane i najeżone basztami. Pachołowiecki i Cavalieri posłużyli się w tym celu geometrią, symetrią i niezwykle często stosowanym w przedstawianiu pejzażu miejskiego zagęszczeniem¹¹. Zabieg ten można by określić jako

⁹ «Полоцкая земля как контактная зона при Иване Грозном, 1563–1579 гг.», экспедиция 18–25 июля 2015 г., artykuł zamieszczony na stronie Instytutu Historii Uniwersytetu w Petersburgu (Санкт-Петербургский государственный университет Институт истории): <http://history.spbu.ru/nauka/nauchnye-tsentry/285-rgnf-pogranichie-2015/ekspeditsii/910-polotskaya-zemlya-kak-kontaktnaya-zona-pri-ivane-groznom-1563-1579-gg-ekspeditsiya-18-25-iyulya-2015-g.html> (dostęp: 1.08.2017).

¹⁰ Zob. K. Łopatecki, *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz*, „Białostockie Teki Historyczne” 13 (2015), s. 97.

¹¹ W przypadku panoramy autorzy widoków ścieśniają miasto, dzięki czemu baszty murów obronnych i wieże kościołów i zamków znajdują się bliżej siebie, co w rezultacie powoduje, że miasto staje się bardziej wertykalne. Przykładów takiego zabiegu można wskazać wiele, na przykład *Widok Toledo* (1597–1610) El Greca, *Widok Krakowa* Matthäusa Meriana wydany przez Claesa Janszoona Visschera

kartograficzną *auksesis*. Jeśli potraktujemy geometryzację i schematyzację jako figurę retoryczną, można oddalić zarzut współczesnego historyka kartografii, zarzucającego Cavalieriemu i Pachołowieckiemu „nieudolność”¹².

Wspomniane uregulowanie kształtu twierdz i sprowadzenie ich do form kwadratu, koła i trójkąta nie było nieporadnym uproszczeniem, wynikającym z mało werystycznego podejścia polskiego kartografa. Wyraża się w nim raczej renesansowe dążenie do harmonii i regularności¹³, ku której obsesyjnie wręcz dążyli również teoretycy wojskowości. Wystarczy zajrzeć do traktatu księcia pruskiego Albrechta Hohenzollerna *O rycerskich rzeczach a sprawach*, aby się przekonać, że takie regularne kształty, oparte na prostokącie, trójkącie, rombie, kole i elipsie nadawano formacjom wojsk, fortyfikacjom, obozom itd.¹⁴ Prowadzenie wojny musiało być poddane regułom piękna geometrii. Między innymi na tym miała polegać sztuka wojenna, na matematycznym, precyzyjnym planowaniu i wykonywaniu operacji wojennych. Wojna staje się już nie tylko kwestią osobistej odwagi i męstwa, ale też „rozsądku prawnego”¹⁵, który Sęp Szarzyński wymienił na pierwszym miejscu w charakterystyce Batorego jako wodza. Ten rozsądek w czasie wojen inflanckich znajduje

ok. 1640. W przypadku widoku z lotu ptaka budynki ulegały zagęszczeniu, co widać na przykład na widoku Wilna z *Civitates orbis terrarum* Hogenberga i Brauna.

¹² „Niestety zarówno zabudowa oraz fortyfikacje Połocka, jak i sytuacja wojsk oblegających oddane zostały na sztychu schematycznie, z daleko idącą generalizacją szczegółów. Uderza zwłaszcza pewna nieudolność sztychu” – S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 4.

¹³ Najdobitniej wyraził to Luca Pacioli (1445–1517) w traktacie z zakresu geometrii *De divina proportione* (1509). Miał on duży wpływ na użycie geometrii między innymi w sztukach plastycznych, kartografii i wojskowości.

¹⁴ Zob. K. Łopatecki, *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 163–188.

¹⁵ Zob. M. Sęp Szarzyński, *Pieśni VII...*, s. 57 (w. 23).

odbicie właśnie w geometrii oblężeń, fortyfikacji i ich kartograficznych przedstawień.

Zgeometryzowane i amplifikowane twierdze Księstwa Połockiego ukazują jednak nie tylko przywiązanie twórców i czytelników do geometrycznego kodu wczesnonowożytnej wojny. Pachołowiecki posługuje się kwadratem, trójkątem i kołem jako toposami, łatwo rozpoznawalnymi dla kartograficznego czytelnika znakami architektury militarnej. Zarazem geometryzacja ta jest inna niż w przedstawieniach fortec zachodnio- i południowoeuropejskich. Twierdze Księstwa Połockiego są odmienne, bo zostały zbudowane przez księcia moskiewskiego. Nie są mniej potężne niż miasta i zamki w innych częściach kontynentu, ale różnią się nieco od nich. Są na swój sposób egzotyczne. Miasta na planie trójkąta równobocznego, takie jak Krasna, albo na planie podkowy, jak Sokół, wyglądają co najmniej intrygująco na tle miast ukazanych na szesnastowiecznych miedziorytach i drzeworytach przedstawiających oblężenia w Europie i Afryce Północnej.

„Orientalna” geometria i regularność czyniła z oblężenia moskiewskich zamków wyzwanie dla takiego wodza, jakim był Batory. Prowadzona przez niego wojna opierała się w równym stopniu na męstwie, jak i na starannym planowaniu, podstawie nowoczesnego wojowania. Zdobywanie miasta było operacją wymagającą dużych zdolności intelektualnych i niemałej wiedzy sztabowców, między innymi z zakresu matematyki praktycznej¹⁶, stosowanej w kartografii, budowaniu umocnień, wyliczaniu trajektorii lotu pocisków, wytyczaniu obozów, formowaniu czworoboków piechoty i jazdy itp. Wszystko to jest bardzo dobrze widoczne na widoku Pachołowieckiego przedstawiającym *Oblężenie i zdobycie warownej twierdzy połockiej*. Wszystkie elementy tego widoku są zgeometryzowane. Nie widzimy na nim bezładnych grup wałęsających się pod obozem ani też chaosu towarzyszącego szturmowi. Widok ten przypomina

¹⁶ Por. J. Bennett, S. Johnston, *The Geometry of War, 1500–1750. Catalogue of the Exhibition*, Oxford 1996, s. 9.

bardziej statyczną szachownicę z rozstawionymi figurami niż dynamiczną relację z placu boju. W tej statyczności właśnie ujawnia się obraz nowoczesnego prowadzenia działań wojennych.

Jeśli Batory miał być przedstawiony jako wódz nowych czasów, musiał walczyć we właściwy dla tych czasów sposób. Ten nowoczesny sposób wojowania polegał przede wszystkim nie na walce dwóch armii w polu, ale na obleganiu i bronieniu twierdz. Tomasz Treter w epigramacie zamieszczonym na mapie Księstwa Połockiego a Kochanowski w *Pieśni* II 13 żalowali, że Iwan Groźny nie zdecydował się na stoczenie tradycyjnej, walnej bitwy z wojskami polsko-litewskimi, zamiast tego car postanowił, że opór stawią im twierdze. Obaj poeci musieli więc zaakceptować nowy model wojny i zdefiniować pojęcie męstwa wojennego. Batory wykazał się nim, prowadząc oblężenia, które wymagały nie epickich czynów na polu bitwy, ale użycia najnowszych technologii: kartografii, inżynierii wojskowej, artylerii, logistycznego planowania itd. W przypadku takiej wojny, polegającej na oblężeniu, dochodziło do rozgrywki między inżynierem budowniczych oraz obrońców twierdz a inżynierem oblegających. Zadaniem inżynierów pracujących dla obrońców było więc zbudowanie takich umocnień, które byłyby skuteczne w walce artyleryjskiej; zadaniem oblegającego wodza było zaś takie użycie dostępnych środków technicznych (w tym matematyki praktycznej), aby umocnienia obrońców okazały się nieskuteczne.

Tę rozgrywkę widzimy na bardzo wielu widokach oblężeń z XVI i XVII wieku, również na miedziorycie przedstawiającym oblężenie Połocka. Problem w tym, że pozostałe drewniano-ziemne twierdze moskiewskie, jak na przykład Koziany, nie wyglądały zbyt imponująco na tle potężnych fortyfikacji budowanych ówczesnie w Europie Zachodniej. W związku z tym nazbyt realistyczne ich przedstawienie mogłoby spowodować, że zwycięstwo Batorego wydawałoby się mniej znaczące. Aby temu zapobiec, rysownik użył geometrii i skali. Manipulacja skalą, zarówno na widoku miast, jak i na mapie Księstwa Połockiego, pozwoliła Pacholowieckiemu na podniesienie ich rangi. W rezultacie miasta Połocczyny są nie tylko egzotyczne, ale też potężne. W ramce na dole widoku *Obsessio et expugnatio arcis*

Polocensis Pachołowieckiego umieszczono dodatkowy komentarz: „słusznie uznać go można za najpotężniejszą twierdzę nie tylko w państwie moskiewskim, ale na całej Północy”¹⁷. „Zamki budowane | I twierdze bierzesz warowne”, wtórował Pachołowieckiemu Kochanowski, zwracając się do króla Stefana w *Pieśni* II 13¹⁸.

Szesnastowieczni malarze i rytownicy musieli się zmierzyć ze wspomnianą zmianą sposobu wojowania. Dawniejsza literatura i sztuka skupiały się przede wszystkim na pokazywaniu bitew w polu. Wynikało to z wywodzącego się jeszcze ze starożytności etosu wojownika. Zgodnie z tym etosem najwyższym przejawem męstwa była walka osobista, w której można się wykazać takimi zaletami, jak siła fizyczna, zręczność, umiejętność posługiwania się bronią, odwaga itd. We wczesnonowożytnej sztuce i literaturze batalistycznej nadal widoczni są pojedynkujący się ze sobą jeźdźcy lub piechurzy, realizujący w mniejszym lub większym stopniu etos rycerski.

Jednak oblężenie daje mniej okazji do tego typu przedstawień, bo o wiele mniej jest w nim walki wręcz. Na miedziorytach i drzeworytach nadal widzimy pojedynczych żołnierzy i rycerzy, ale wśród głównych bohaterów są też armaty, artylerzyści i okopy artyleryjskie, obóz wojenny i sceny rodzajowe, jak na przykład przygotowywanie posiłku dla żołnierzy¹⁹. Triumf nie zawsze polega na generalnym szturmie i wzięciu miasta, czasami po prostu dochodziło do mało spektakularnej kapitulacji, którą dopiero artyści zamieniali w wielopomne wydarzenia (np. Velázquez w *Poddaniu Bredy*, 1635, lub Salomon Savery w *Kapitulacji Michała Szeina pod Smoleńskiem*, 1635).

¹⁷ Wszystkie cytowane w artykule teksty z map Pachołowieckiego przełożył Grzegorz Franczak.

¹⁸ J. Kochanowski, *Pieśń* 13..., s. 87 (w. 45–46).

¹⁹ Takie sceny można zobaczyć na szesnastowiecznych przedstawieniach oblężeń z krajów Rzeszy, na przykład Hansa Graava wg Konrada Fabera oblężenie Frankfurtu, 1552 (British Library, Maps KTop C-24-g18), A. Hohenzollern, *Die Kriegsordnung*, 1555, miniatura przedstawiająca sposoby oblegania miast (British Library, Harley MS 1413, k. 220v.).

Podobne, nowe podejście widać też w poezji, zwłaszcza epickiej. Na pozór Torquato Tasso w *Jerozolimie wyzwolonej* (1581) przedstawił walki pod Jerozolimą w sposób wzorowany na epice starożytnej. Tak jak Homer opisujący oblężenie Troi, włoski poeta zrelacjonował serię pojedynków, które toczyli herosi chrześcijańscy i islamscy walczący w Ziemi Świętej. Równocześnie jednak Tasso, inaczej niż Homer czy Wergiliusz, nie zapomina o taktyce i strategii oraz o technicznych problemach związanych z prowadzeniem wojny. Piśsze więc o rozmieszczeniu wojsk, radach wojennych, planowaniu i o sposobach dowodzenia, a kluczowym tematem pieśni XI i XII jest użycie machin oblężniczych. Dużo się też mówi o fortyfikacjach. Kochanowski piszący krótsze utwory liryczne nie poświęcił wprawdzie dużo miejsca takim zagadnieniom, ale jego optyka już się zmienia. Widać to w *Epinicjonie* (1582) napisanym w celu upamiętnienia zakończonych właśnie wojen z Moskwą. Poeta podkreśla, że Batory odniósł zwycięstwo nie w polu, ale dzięki „zdobyciu stu miast” („centumque captis urbibus”)²⁰, a w *Odzie o zdobyciu Połocka* (1579) zasługę zajęcia miasta w równym stopniu przypisuje męstwu Batorygo i jego żołnierzy co skutecznemu ostrzałowi artyleryjskiemu²¹.

2. Emblemat kartograficzny

Zbiór map Pachołowieckiego można traktować również jako atlas polityczny, dokumentujący przynależność Księstwa Połockiego do państwa polsko-litewskiego. Taką interpretację narzucają łacińskie

²⁰ J. Kochanowski, *Ad Stephanum Bathorrhheum regem Poloniae incyltum, Moscho debellato et Livonia recuperata Epinicion*, w. 11, <http://neolatina.bj.uj.edu.pl/neolatina/tscript/show/id/1044.html#10330> (dostęp: 17.09.2016), przeł. E. Buszewicz.

²¹ Zob. J. Kochanowski, *De expugnatione Polottei. Ode XII (Oda o zdobyciu Połocka. Oda XII)*, w. 69, <http://neolatina.bj.uj.edu.pl/neolatina/tscript/show/id/1093.html#11280> (dostęp: 17.01.2018). Zob. J. Niedźwiedź, *Źródła, konteksty i okoliczności powstania Ody o zdobyciu Połocka Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 18 (2016), z. 4 (41), s. 389.

teksty i ryciny zamieszczone na głównej mapie zbioru, *Descriptio Ducatus Polocensis*. Tekst w lewym górnym rogu opowiada historię miasta i księstwa. Z prawej górnej strony mapy znajduje się herb Rzeczypospolitej z epigramatem Tomasza Tretera. W prawym dolnym rogu umieszczono ramkę z zapisanym tytułem (antykwą) i nazwiskiem autora – Pachołowieckiego (kursywą).

Taka mnogość tekstów nie była niczym nadzwyczajnym na mapach z XVI wieku. Już sławna ścienna mapa świata Martina Waldseemülera *Universalis Cosmographia* z 1507 roku zawiera bardzo wiele objaśniających ją tekstów. Początki takiego użycia tekstu w kartografii mają genezę średniowieczną. Jednak od czwartego dziesięciolecia XVI wieku ten związek kartografii i tekstu literackiego jeszcze się pogłębił. W 1531 roku po raz pierwszy ukazała się książka Andrei Alciata *Emblematum liber*²². Stworzony przez Alciata gatunek – emblemat – wycisnął ogromne piętno na całej literaturze i kulturze wczesnonowożytnej, również na kartografii²³.

Emblemat składał się zasadniczo z wiersza (subskrypcji) oraz obrazu (ikonu), w miarę wcześniej dodano też trzeci element – motto (inskrypcję). Trzyczęściowy emblemat już w drugiej połowie XVI wieku uznano za modelowy, ale model ten często był przekształcany. Pisano emblematy uproszczone, bez ikonu (*emblemata nuda*), choć implikujące jego obecność. Można też spotkać się z emblematami bardzo rozbudowanymi, zawierającymi dodatkowe teksty, w tym prozatorskie lub łączące się w długie i złożone cykle. Istotne jest tu za każdym razem połączenie słowa i obrazu.

Czy zatem wczesnonowożytne mapy, na których mamy obie formy reprezentacji, można rozpatrywać jako emblematy? Problem jest złożony, ponieważ emblematyczny związek między inskrypcją,

²² Zob. D.L. Drysdall, *Andrea Alciato. Pater and Princeps*, w: *Companion to Emblem Studies*, ed. by P. M. Daly, New York 2008, s. 79–97.

²³ Emblemat 103 z pierwszego wydania emblematów Alciata przedstawia mapę terenów, na których władał Giovanni Galeazzo Visconti, książkę Mediolanu. Zob. A. Alciato, *Il libro degli emblemi secondo le edizioni del 1531 e del 1534*, introduzione, traduzione e commento M. Gabriele, Milano 2009, s. 525–527.

ikonem i subskrypcją oparty jest na alegorii. Przedstawienie na ikonie jest alegoryczne²⁴, alegorią posługuje się też wiersz, obie części nawzajem się interpretują i nawarstwiają znaczenia. Tymczasem w przypadku mapy i umieszczonych na niej tekstów użycie wykładni alegorycznej nie może być regułą. Zwykle mamy do czynienia z przedstawieniem symbolicznym i mimetycznym. Mapa ma naśladować rzeczywistość, a towarzyszące jej teksty są dosłowną, nie zaś alegoryczną egzegezą tej reprezentacji²⁵. Mimo to jest coś na rzeczy: w niektórych wypadkach szesnastowieczni użytkownicy map mogli je czytać jako przekaz alegoryczny – i z tego powodu również emblematyczny.

W 1580 roku czytelnicy byli przygotowani do wspólnej, alegorycznej interpretacji słowa i obrazu oraz do szukania między nimi związków. Innymi słowy: myśleli emblematycznie. Z kolei pewne mapy były wyrysowane w ten sposób, aby kierować interpretację w stronę emblematu²⁶. I tak właśnie jest w przypadku *Descriptio Ducatus Polocensis* i całego cyklu Pachołowieckiego.

²⁴ Alciato użył określenia „icones symbolicae”. Zob. M. Gabriele, *Introduzione*, w: A. Alciato, *Il libro degli emblemi...*, s. XXXVII.

²⁵ W emblematkach zdarza się jednak, że mapa, globus lub widok miasta stanowiły część lub całość ikonu. W latach 20. ukazał się sławny niemieckojęzyczny zbiór emblematów mających w ikonach widoki miast: D. Meisner, E. Kieser, *The-saurus philo-politicus*, Frankfurt am Main 1624. Zob. D. Peil, *The Emblem in the Terman-Speaking Regions*, w: *Companion to Emblem Studies...*, s. 189–190. Widok globu ziemskiego z kontynentami pojawia się też w emblemacie III 6 najbardziej znanego autora emblematów w XVII wieku, Hermana Hugona, z 1632 roku. Zob. H. Hugo, *Pia desideria libri III*, Einführung von E. Benz, Hildesheim–New York 1971, s. 334, F. Reitinge, *Literary Mapping in German-Speaking Europe*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago 2007, s. 446.

²⁶ Jan Kochanowski napisał po polsku utwór *Fenomena*, będący parafrazą traktatu astronomicznego hellenistycznego poety Aratosa (IV–III w. p.n.e.). Polski poeta poświęcił każdemu gwiazdozbiorowi osobny wiersz, przy czym punktem wyjścia był dla niego nie tylko grecki poemat, ale również renesansowa mapa nieba. Po-

Przede wszystkim przedstawienie umieszczone w prawym górnym rogu mapy jest emblematem. Herb Rzeczypospolitej i wiersz Tretera składają się na stemmat, heraldyczną odmianę tego gatunku, niezwykle popularną w epoce wczesnonowożytnej²⁷. Niemal wszystkie książki, które ukazały się w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w wiekach XVI–XVII, zawierają na odwrocie karty tytułowej stemmaty. Dekorowano nimi również architekturę okazjonalną: łuki triumfalne, *castra doloris* oraz nagrobki umieszczane w kościołach²⁸. Nic dziwnego, że tak modny i potrzebny gatunek znalazł się w programach nauczania gimnazjów humanistycznych, w tym szkół jezuickich.

Istotą stemmatu było alegoryczne objaśnienie czyjegoś herbu. Prócz alegorii konieczne było użycie konceptu. Autor stemmatu powinien był wykazać się wiedzą z zakresu historii i heraldyki oraz umiejętnością pisania epigramatów. Niekiedy potrzebne było ucywienie aluzji do osoby adresata lub wydarzeń z jego życia. Całość musiała złożyć się na elegancki, zwięzły panegiryk.

Na szesnastowiecznych mapach dość często spotyka się różnego rodzaju wiersze pochwalne lub listy dedykacyjne²⁹. Jednak umieszczenie na nich emblematu jest znacznie rzadsze. Autorzy *Descriptio*

szczególne wiersze są objaśnieniami alegorycznych postaci, zwierząt i przedmiotów wyobrażających gwiazdozbiory. Por. J. Gruchała, „Aratus” Jana Kochanowskiego. *Warsztat filologiczny poety*, Kraków 1989, s. XXX. Poemat Kochanowskiego wykazuje więc związki z ówczesną kartografią i emblematami.

²⁷ Zob. J. Niedźwiedź, *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Kraków 2003, s. 217–219; B. Czariski, *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012, s. 75–101.

²⁸ Zob. J. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 242, 264.

²⁹ Przykładów można by podać bardzo wiele. Na przykład mapa świata otwierająca *Atlas* Mercatora poprzedzona jest listem dedykacyjnym, do którego Mercator dodał wiersz George’a Buchanana, komentujący znajdującą się na kolejnej stronie mapę. Zob. G. Mercator, *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg 1595, s. 32.

Ducatus Polocensis musieli więc mieć jakiś szczególny cel, aby sięgnąć po ten gatunek. Poeta, który skomponował wiersz, Tomasz Treter (1547–1610)³⁰, dysponował dodatkowym atutem: był nie tylko humanistą, lecz także utalentowanym rysownikiem i rytownikiem, a ponadto autorem utworów emblematycznych. Tego typu prace, jak epigramat z 1580 roku, nie były więc dla niego nowością. Możliwe, że on też wyrysował wizerunek herbu Rzeczypospolitej.

W czasach Batorego herb państwa polsko-litewskiego był już utrwalony od kilku dziesięcioleci, choć nigdy nie wydano oficjalnego dokumentu, który by to sankcjonował³¹. Składał się z czteropolowej szachownicy. W polu pierwszym i czwartym na czerwonym tle umieszczano białego Orła, w polu drugim i trzecim, również czerwonym, znajdowała się litewska Pogoń. Na przecięciu się linii, w środku herbu, umieszczano herb władcy. W 1580 roku były to Wilcze Zęby. Herb Batorych przedstawia zwrócone w prawo trzy wilcze kły. Całość herbu wieńczy zamknięta korona królewska. Czteropolowy herb Rzeczypospolitej umieszczano między innymi na pieczęci kancelarii królewskiej, na sztandarze monarchy i na monetach, a także w drukach urzędowych lub tych, które dedykowano królowi. Zamieszczony na mapie herb został skopiowany przez Tretera lub Cavalieriego z oficjalnych publikacji wydawanych w tym czasie w Polsce³². Kartusz herbowy i korona są niemal identyczne, jak te na drzeworytach z książek krakowskiego wydawcy Mikołaja Scharffenberga oraz w drukach propagandowych w 1579 i 1580 roku wydawanych w Warszawie przez Walentego Łapczyńskiego. Wśród

³⁰ Zob. T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna T. Tretera*, Warszawa 1984, s. 19; G. Jurkowlaniec, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Kraków 2017, s. 215, 216. Zob. też G. Franczak, *Rzymski łącznik...* (w przygotowaniu); J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.

³¹ Zob. H. Wisner, *Rzeczypospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 14.

³² Zob. G. Franczak, *Rzymski łącznik...* (w przygotowaniu).

1a

1b

Il. 1a, 1b. Kartusz herbowy: 1a: *Edictum regium Svirensse ad milites* [...], Warszawa: Mikołaj Scharffenberger, 1579, k. Av. (<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=309015&from=publication>, dostęp: 18.10.2018), 1b: S. Pachołowiecki, *Descriptio Ducatus Polocensis*, ryt. G.B. Cavalieri, Roma 1580 (Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, za uprzejmą zgodą Muzeum)

nich jest oficjalny dokument relacjonujący zdobycie Połocka³³ (il. 1a i 1b).

W swoim epigramacie Treter odniósł się do wszystkich elementów ryciny. W alegoryczny sposób przedstawił przebieg wojny. Podobnie jak w wierszach Kochanowskiego i Sępa nacisk położony tu został na oblężenia, dopiero w drugiej kolejności na walki w polu: epigramat zaczyna się nawet od słowa *arces* (zamki). Treter zauważył współdziałanie dwóch narodów: polskiego i litewskiego, podkreślił

³³ Zob. herb Rzeczypospolitej w: *Edictum regium Svirensse ad milites, ex quo causae suscepti in magnum Moscoviae duces belli cognoscuntur. Edictum regium de supplicationibus ob captam Polociam. Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestarum narratio*, Warszawa: Mikołaj Scharffenberger, 1579, k. Av.

też męstwo króla. Wilcze Kły zostały zamienione w starożytny trójzab. Podobnie jak w innych tekstach o Moskalach z XVI i XVII wieku, zostali oni przedstawieni jako barbarzyńcy³⁴. Drugi stereotyp był jednak używany rzadziej: „wrogowie rzymskiego imienia” („Romani nominis hostis”), innymi słowy, prawosławni Rosjanie ukazywani byli jako wrogowie katolików i papieża. To sformułowanie dowodzi, że prymarną publicznością literacką, do której zwracał się Treter, byli przede wszystkim humaniści z łacińskiej (katolickiej) części Europy. W Polsce i na Litwie duża część mieszkańców – dzisiejsi Białorusini i Ukraińcy – również wyznawała prawosławie. W związku z tym w XVI wieku rzadko można spotkać toposy antyprawosławne w tekstach zwróconych przeciw Moskwie, a przeznaczonych dla czytelników z Rzeczypospolitej. W epigramacie Tretera Iwan Groźny jest nie tylko wrogiem Rzeczypospolitej, ale też wrogiem Kościoła rzymskiego.

Dwa miejsca wskazują na fakt, że autor wiersza zakładał u czytelników pewną znajomość wcześniejszej literatury antymoskiewskiej. Po pierwsze, uczynił aluzję do wieści o okrucieństwie Iwana Groźnego względem swoich barbarzyńskich poddanych (w. 3–4). Szeroko rozpisywano się o nich w różnych pismach z lat 60. i 70. XVI wieku, ale największy wpływ na wiedzę o zbrodniach moskiewskiego władcy miało *Opisanie Sarmacji Europejskiej* Aleksandra Gwagnina (Kraków 1578) oraz relacja Alberta Schlichtinga³⁵. Po drugie, aluzja

³⁴ Na temat stereotypów Moskwy i Moskali w literaturze polskiej XVI i XVII wieku pisali: A. Kappeler, *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit: ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes*, Bern–Frankfurt am Main 1972; R. Krzywy, *Wędrowki z Mneomosyne. Studia o topice dawnego podróżopisania*, Warszawa 2013, s. 47–70; G. Franczak, *Wstęp*, w: W. Neothebel, *Acrostichis własnego wyobrażenia kniaźa wielkiego moskiewskiego*, oprac. G. Franczak, Warszawa 2016, s. 50–52.

³⁵ Zob. A. Kappeler, *Ivan Groznyj...*, s. 55–56; H. Gala, *Wokół dzieła i osoby Alberta Schlichtinga (przyczynek do dziejów propagandy antymoskiewskiej w drugiej połowie XVI w.)*, „Studia Źródłoznawcze” 38 (2000), s. 35–37, 42, 48; И.В. Дубровский, *Новые документы о России Ивана Грозного*, „Русский сборник. Исследования по истории России” 11 (2012), s. 26–41; *idem*, *Новые документы*

do obrony katolicyzmu odnosi się do utrwalanego wizerunku Batorego jako arcykatolickiego obrońcy prawdziwej wiary. Jako takiego przedstawiali go w swoich wierszach między innymi Sęp Szarzyński i Kochanowski. Król jeszcze jako władca Siedmiogrodu zwalczał protestantyzm, opierał się naporowi imperium osmańskiego, obecnie zaś bronił Kościoła rzymskiego przed schizmatykami.

Stemmat Tretera stanowi poetycki komentarz do prozatorskiego tekstu znajdującego się po przeciwległej stronie mapy, a konkretnie do miejsca, w którym mowa jest o odzyskaniu Połocka przez Stefana Batorego³⁶. Również ten tekst jest propagandowy, chociaż w inny sposób niż stemmat. Jego pierwsza część to historia miasta i księstwa, część druga zaś jest krótką chorografią i pochwałą, skomponowaną zgodnie z regułami pisania pochwał miast, ustaloną jeszcze w czasach antycznych przez Aftoniosa³⁷. Istotą tego tekstu jest pokazanie, że przez wiele wieków Połoczczyzna była pod panowaniem wielkich książąt litewskich, a od czasów Władysława Jagiełły (1386) również królów Polski³⁸. W tym miejscu oba teksty się spotykają, jest to miejsce, gdzie mowa jest o zwierzchnictwie Litwy i Polski, Pogoni i Orła nad tymi ziemiami. Przynależność Połoczczyzny do Rzeczypospolitej stanowi wobec tego bardzo ważne przesłanie ideologiczne *Atlasu Księstwa Połockiego*. Do wyrażenia tego przesłania użyto języka szesnastowiecznej emblematyki.

по истории отношений России и Италии при Иване Грозном, „Русский сборник. Исследования по истории России” 14 (2013), s. 7–12; *idem*, *Латинские рукописи сочинений Альберта Шлихтинга*, „Русский сборник. Исследования по истории России” 18 (2015), s. 74–217, G. Franczak, *Wstęp...*, s. 13–19.

³⁶ Zob. G. Franczak, *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu).

³⁷ Zob. B. Awianowicz, „*Urbes laudandi ratio*”. *Antyczna teoria pochwały miast i jej recepcja w De inventione et amplificatione oratoria Gerarda Bucoldianusa oraz w Essercitii di Aftonio Sofista Orazia Toscanelli*, „Terminus” 11 (2009), z. 1 (20–21), s. 15–32.

³⁸ Zob. G. Franczak, *Polotia recepta...* (w przygotowaniu).

3. Pierwszy polski atlas?

Jest pewna prawidłowość, jeśli chodzi o stan zachowania mapy Księstwa Połockiego: prawie nigdy nie występuje ona osobno, poza jednym wyjątkiem towarzyszy jej siedem innych map. Większość tych map, wydanych przez Cavalieriego, dotarła do naszych czasów w kompletach. Jest ich cztery. Wprawdzie jeden z nich został złożony dopiero współcześnie przez prywatnego kolekcjonera, ale trzy pozostałe (Londyn, Paryż, Warszawa – zespół będący podstawą przedruku z 1837 roku)³⁹ mają postać cyklów liczących osiem elementów: *Opisanie Księstwa Połockiego, Oblężenie i zdobycie warownej twierdzy połockiej* oraz widoki sześciu twierdz. Celowo użyłem słowa cykl, ponieważ wszystko wskazuje na to, że Cavalieri, przystępując do rytowania płyt, przygotowywał je jako jednolity stylistycznie i programowo zespół. Świadczą o tym miniaturowe widoki fortyfikacji przekopiwane ze sztychów na mapę⁴⁰. Możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że zachowane komplety z Londynu, Paryża i Warszawy w XVI wieku były sprzedawane razem i w takiej postaci dochowały się do naszych czasów⁴¹. Gdyby tak nie było, jest mało prawdopodobne, że przetrwałyby inaczej niż jako rozproszone pojedyncze mapy i widoki. Poza tym trudno sobie wyobrazić, że jeśliby sprzedawano je pojedynczo, to dopiero dziewiętnastowieczni kolekcjonerzy z Anglii, Włoch lub Francji postaraliby się o skompletowanie map z jakiejś odległej litewsko-białoruskiej prowincji. Należy przy tym przypomnieć, że komplety rycin z Paryża i z prywatnych

³⁹ Zob. K. Kozica, *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 42.

⁴⁰ Zob. K. Łopatecki, *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 177–180.

⁴¹ Warto zaznaczyć, że *Oblężenie Połocka* zostało wydane osobno, poza kompletem, przypuszczalnie jako widok akcji militarnej i wydarzenia historycznego. Ta druga edycja była najprawdopodobniej przygotowana nie przez Cavalieriego, którego nazwisko zostało usunięte z płyty miedziorytnicznej. Zob. K. Kozica, *Charakterystyka prac kartograficznych...*, s. 45.

zbiorów zostały w jednolity sposób pokolorowane, co też świadczy o postrzeganiu ich przez dawnych kolekcjonerów jako cyklów.

Te prowincjonalne widoki sześciu twierdz są stosunkowo mało autonomiczne. Każdy z nich tworzy jakiś sens, jednak pojedynczy rzut zamku, na przykład Suszy, stosunkowo niewiele powie zachodnioeuropejskiemu odbiorcy, jeśli ów odbiorca jest pozbawiony dodatkowych informacji lub kontekstu pozostałych map i widoków. Z opisu zamieszczonego na miedziorycie dowiadujemy się, że uwidocznione miasto to „Susza, położona w nadzwyczaj obronnym miejscu, a zdobyta przez najjaśniejszego Stefana króla Polski dnia 6 października roku Pańskiego 1579”. Czytelnik może też zobaczyć niemal kwadratową wyspę, na której znajduje się gęsto zabudowane miasto z kilkoma świątyniami, otoczone regularnym czworobokiem murów wzmocnionych potężnymi wieżami, przystosowanymi do prowadzenia ognia artyleryjskiego. Dopiero kiedy czytelnik ma do dyspozycji pozostałe elementy cyklu, może zbudować sobie o wiele dłuższą narrację o zdobyciu Księstwa Połockiego i zamku Susza. Dzięki informacjom zamieszczonym na pozostałych mapach może więc dokładnie ustalić, w jakiej kolejności Stefan Batory zdobywał poszczególne miasta. Co więcej, jest w stanie zmapować całą tę operację wojenną, to znaczy dzięki dużej mapie Księstwa Połockiego ustalić odległości pomiędzy Suszą i innymi zamkami, wyobrazić sobie zasięg i przebieg kampanii, a dzięki widokowi oblężenia Połocka dowiedzieć się, jakie narodowości i jakiego typu jednostki brały w udział w tym przedsięwzięciu.

Jednocześnie można zauważyć na tych miedziorytach jeszcze jedną interesującą rzecz, zwłaszcza w przedstawieniach sześciu twierdz i mapie Księstwa Połockiego. Gdyby nie opisy dodane do tych widoków, trudno byłoby powiedzieć, że widoki te mają jakkolwiek związek z wojną 1579 roku. Są to po prostu widoki miast z lotu ptaka oraz mapa pewnego terytorium, jakich powstawało wiele w XVI wieku. Bo w istocie publikacja Pachołowieckiego-Cavalieriego jest nie tylko relacją z wojny i chyba nawet nie jest to główna jej funkcja. Cykl ten ma przede wszystkim przedstawiać rekonstruowane Księstwo Połockie jako część Rzeczypospolitej. Analizowany wyżej stemmat Tre-

tera jeszcze wyraźniej podkreśla tę ideę. Jeśli popatrzymy na mapy Pachołowieckiego z takiego punktu widzenia, będziemy mogli potraktować je jako pierwszy regionalny atlas stworzony przez polskiego kartografa. Za takim potraktowaniem tych map przemawiałyby trzy przesłanki.

Po pierwsze, mapy zostały pomyślane i wykonane jako spójny zespół. Rozprowadzano je w kompletach i w takiej postaci zazwyczaj dotrwały do naszych czasów. Po drugie, przedstawiają one całość jednego terytorium w kilku częściach. Ich zadaniem jest również ukazanie tego terytorium z różnych perspektyw. Cykl zawiera bowiem mapę całego Księstwa Połockiego, plan jego stolicy i na mniejszych arkuszach widoki zdobytych przez Batorego miast-zamków. Pod tym względem jest to nie tylko atlas regionalny, ale też tematyczny. Jego autorzy najbardziej byli zainteresowani ujęciem hydrologicznym i militarnym. Po trzecie, wprawdzie omawiany zbiór nie zawiera karty tytułowej, posiada jednak informacje wprowadzające, takie jak tytuł, historia Połocka, kartusz Rzeczypospolitej, które pełnią funkcję ramy wydawniczej dla całego cyklu. Z tego powodu być może należałoby mówić o nim jako o *Atlasie Księstwa Połockiego* Stanisława Pachołowieckiego.

Atlas⁴², który jest dla dzisiejszego czytelnika czymś oczywistym, pod koniec lat 70. XVI wieku był stosunkowo nowym wynalazkiem⁴³. Pierwsze takie kolekcje map zaczęto składać już w trzecim dziesięcioleciu XVI wieku. Do najbardziej znanych atlasów szesnastowiecznych poprzedzających *Atlas* Merkatora zaliczają się *Tavole moderne di geografia*, wydane w Rzymie 1570 roku pod wspólną kartą tytułową przez Antonia Lafreriego (ok. 1512–1577), *Speculum orbis terrarum* Gerarda de Jode (1509–1591), wydany w Antwerpii w 1578,

⁴² Nazwę „atlas” wprowadził dopiero Gerard Merkator, jednak od dłuższego czasu nazwa ta, jako określenie opracionych wspólnie map, odnoszona jest również do książek tego typu powstałych jeszcze przed publikacją *Atlasu* Merkatora (zob. liczne przykłady w *The History of Cartography...*, t. 3).

⁴³ Zob. J.R. Akerman, *The Structuring of Political Territory in Early Printed Atlases*, „*Imago Mundi*” 47 (1995), s. 138–139.

a przede wszystkim *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusa (1527–1598), opublikowany osiem lat wcześniej w tym samym mieście. Właśnie atlas Orteliusa był tym, który ówczasie odniósł największy sukces komercyjny w całej Europie. Dla nas szczególnie ważna jest informacja, że Stefan Batory, który bardzo wysoko cenił sobie kartografię, w okresie kampanii połockiej pilnie studiował *Theatrum orbis terrarum*. Pomorski humanista, teolog i superintendent diecezji kamieńskiej Petrus von Edeling (1522–1602) w liście do Abrahama Orteliusa, datowanym w Kołobrzegu 15 sierpnia 1580 roku, chwalił atlas antwerpskiego kartografa, podkreślając, że liczni władcy mogliby być nim zainteresowani, na przykład cesarz Karol V i książę pomorski Filip, który ma pokój obwieszony mapami. Mogliby być tak zainteresowani atlasem, dodaje Edeling, „jak król Polski Stefan, o którym wiem, że obecnie często *Theatrum* ogląda” („Sicut regem Poloniae Stephanum intelligo nostro tempore plerumque *Theatrum* ante oculos habere”)⁴⁴. Z listu Edelinga wynika, że król nie tylko znał atlas Orteliusa, ale też on i jego otoczenie byli zaciekawieni taką nowatorską formą książki.

Można też założyć, że na wydanie cyklu map Pachołowieckiego zasadniczo oddziaływała moda na atlasy i książki o treści kartograficznej. Wiemy, że w bibliotece króla Zygmunta Augusta (1520–1572) znajdował się portolan Battisty Agnesego, który po śmierci króla zapewne odziedziczyła jego siostra, królowa Anna Jagiellonka, od 1576 roku żona Stefana Batorego. Możliwe też, że w wielkim księgozborze biskupa Piotra Dunin-Wolskiego, który pośredniczył w dostarczeniu map Pachołowieckiego do Rzymu⁴⁵, znajdowały się tego typu książki.

Tematyczne atlasy pojawiły się też w sąsiadującej z Rzeczpospolitą i Siedmiogrodem monarchii habsburskiej. W zbiorach niemiec-

⁴⁴ A. Ortelius, *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum eruditiorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae*, ed. J.H. Hessels, Cantabrigiae 1887, s. 233; por. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 59.

⁴⁵ Zob. J. Niedźwiedz, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna...*, s. 477–510.

kich i austriackich zachowało się siedem takich rękopiśmiennych atlasów. Ich wytwarzaniem zajmowali się włoscy kartografowie i rytownicy z osiadłej w Wiedniu rodziny Angelinich⁴⁶. Atlasy te zawierały mapy pogranicza ottomańsko-habsburskiego oraz widoki twierdz broniących Węgier przed inwazją turecką. Zarówno Stefan Batory, jak i ludzie z jego otoczenia, na przykład Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”⁴⁷, mający kontakty z dworem cesarskim, mogli mieć dostęp do tych rękopisów. Są to tylko domniemania, ale pokazują pewien klimat i pewną modę na tworzenie i posiadanie nie tylko pojedynczych map, ale też ich kolekcji oraz atlasów.

Podsumowanie

Wszystkie elementy, z których składa się opublikowany w 1580 roku zbiór, tworzą zintegrowany i złożony przekaz propagandowy. Został on zaprojektowany tak, żeby był atrakcyjny dla szesnastowiecznego czytelnika. Już sama mapa była formą, która wzbudzała duże zainteresowanie ówczesnej publiczności literackiej. Wątki panegiryczne należały do standardowych form przekazu. Każdy, nawet słabo wykształcony *homo litteratus* znał tę formę wypowiedzi, ponieważ pisanie pochwały należało do podstaw wykształcenia. Uczniowie niższych klas w ramach retorycznych ćwiczeń wstęp-

⁴⁶ Zob. Z.G. Török, *16th-century Fortification Atlases of the Habsburg-Ottoman Border Zone*, w: *A World of Innovation. Cartography in the Time of Gerard Mercator*, ed. by G. Holzer, V. Newby, P. Svatek, G. Zotti, New Castle upon Tyne 2015, s. 63–83.

⁴⁷ Radziwiłł miał tytuł księcia Rzeszy i obracał się w kręgach arystokratycznych w Wiedniu. Był też człowiekiem żywo zainteresowanym architekturą militarną i kartografią. Dowodem na to ostatnie jest słynna *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego* (1613), której współautorem i mecenasem był „Sierotka”. Zob. T. Bernatowicz, *Miles Christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998, s. 151; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9: *Hessel Gerritsz. (1580/81–1632). Master Engraver and Map Maker, Who ‘Ruled’ the Seas*, Houten 2013, s. 199–201.

nych (*progymnasmata*) uczyli się pisać laudacje. Ponadto użycie emblematu (*stemmatu*) podnosiło wizualną i literacką atrakcyjność publikacji. I wreszcie jej walory dopełniała cykliczność, czyli przedstawienie Księstwa Połockiego w formie atlasu. Tym, co mogło być szczególnie pociągające dla ówczesnego czytelnika, okazuje się więc synkretyczność mapy lub cyklu map. Synkretyczność ta polega na budowaniu znaczenia wieloczęściowego, rozległego i wielopoziomowego, łączącego w sobie różne formy tekstowe lub różne gatunki oraz rozmaite formy przekazywania informacji na drodze pisma. W istocie zdolność odczytania takiej mapy była ukoronowaniem studiów ówczesnego czytelnika: sztuk wyzwolonych. Wykształcony użytkownik mapy, czytając ją, mógł zaaplikować większość spośród *artes*, które poznał w kolegium humanistycznym. Na takiej mapie retoryka spotykała się z arytmetyką, poezja z geometrią, dialektyka z kosmografią. Bardzo ważnym elementem były kwestie estetyczne, w pierwszym rzędzie rola *mimesis* (naśladowanie natury) oraz *imitatio* (naśladowanie innych tekstów)⁴⁸. Kategorie te poznawali studenci poetyki – w sumie każdy, kto czytał *List do Pizonów* Horacego. Znali je jednak również ludzie obcujący ze sztukami plastycznymi – imitacja była przecież naczelną zasadą ówczesnej sztuki. Dlatego ważny element publikacji z 1580 roku stanowi również wysoka jakość jej wykonania. Przypuszczalnie celowo wybrano znanego rytownika, Cavalieriego, który gwarantował, że *Atlas Księstwa Połockiego* będzie dziełem sztuki, odpowiadającym gustom ówczesnej publiczności literackiej i kartograficznej. Fakt, że zachowano te mapy, może świadczyć o tym, że również potomni doceniali kunszt rzymskiego rytownika.

Nie wiemy, jak wyglądało bezpośrednie oddziaływanie atlasu Pacholowieckiego. Możemy jednak przypuszczać, że wraz z innymi mapami i tekstami propagandowymi inspirowanymi przez kancelarię koronną przyczynił się on do zyskania przychylności dla

⁴⁸ Zob. J. Niedźwiedź, *Źródła, konteksty i okoliczności powstania Ody o zdobyciu Połocka Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 18 (2016), z. 4 (41), s. 393–394.

wojny z Moskwą zagranicznej opinii publicznej, przede wszystkim Włochów. Jak już jednak wspomniałem na początku, stał się on też przyczynkiem do uaktualnienia powstających ówczesnie map Rosji, Litwy oraz Inflant⁴⁹. Z rozmaitych źródeł wiemy, że Gerard Merkator pozyskiwał mapy tworzone w czasie konfliktu Rzeczypospolitej z Moskwą i mapy te wykorzystywał do tworzenia swoich własnych⁵⁰. Wśród nich musiało też być *Opisanie Księstwa Połockiego*. Zostało ono użyte również przez Macieja Strubicza, który był głównym autorem *Mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego* (tzw. mapy Radziwiłłowskiej)⁵¹. Za pośrednictwem Merkatora i Strubicza atlas Pachołowieckiego przez ponad sto lat był podstawowym źródłem wiedzy o tej części pogranicza moskiewsko-litewskiego.

Bibliografia

- Дубровский И.В., *Латинские рукописи сочинений Альберта Шлихтинга, „Русский сборник. Исследования по истории России”* 18 (2015), s. 74–217.
- Дубровский И.В., *Новые документы о России Ивана Грозного, „Русский сборник. Исследования по истории России”* 11 (2012), s. 25–58.
- Дубровский И.В., *Новые документы по истории отношений России и Италии при Иване Грозном, „Русский сборник. Исследования по истории России”* 14 (2013), s. 7–72.
- Полоцкая земля как контактная зона при Иване Грозном, 1563-1579 гг., экспедиция 18–25 июля 2015 г.*, artykuł zamieszczony na stronie Instytutu Historii Uniwersytetu w Petersburgu (Санкт-Петербургский государственный

⁴⁹ Zob. L. Bagrow, *A History of the Cartography of Russia up to 1600*, ed. by H.W. Castner, Wolfe Island, Ontario 1975, s. 105.

⁵⁰ Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 87–90; *idem, Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 45–46.

⁵¹ Zob. K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 47; G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 213–214, 218.

- университет Институт истории): <http://history.spbu.ru/nauka/nauchnye-tsentry/285-rgnf-pogranichie-2015/ekspeditsii/910-polotskaya-zemlya-kak-kontaktная-zona-pri-ivane-groznom-1563-1579-gg-ekspeditsiya-18-25-iyulya-2015-g.html> (dostęp: 1.08.2017).
- Филюшкин А.И., *Изобретая первую войну России и Европы. Балтийские войны второй половины XVI века глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013.
- Akerman J.R., *The Structuring of Political Territory in Early Printed Atlases*, „Imago Mundi” 47 (1995), s. 138–154.
- Alciato A., *Il libro degli emblemi secondo le edizioni del 1531 e del 1534*, introduzione, traduzione e commento M. Gabriele, Milano 2009.
- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Alexandrowicz S., *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 3–29.
- Awianowicz B., „*Urbes laudandi ratio*”. *Antyczna teoria pochwały miast i jej recepcja w De inventione et amplificatione oratoria Gerarda Bucoldianusa oraz w Essercitii di Aftonio Sofista Orazia Toscanelli*, „Terminus” 11 (2009), z. 1 (20–21), s. 15–32.
- Bagrow L., *A History of the Cartography of Russia up to 1600*, ed. by H.W. Castner, Wolfe Island, Ontario 1975.
- Bennett J., Johnston S., *The Geometry of War, 1500–1750. Catalogue of the Exhibition*, Oxford 1996.
- Bernatowicz T., *Miles Christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.
- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Warszawa 1963.
- Buczek K., *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, Warszawa 1933, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.
- Chrościcki J., *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Chrzanowski T., *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984.
- Czarski B., *Stemmaty w staropolskich księzkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.
- Drysdall D.L., *Andrea Alciato. Pater and Princeps*, w: *Companion to Emblem Studies*, ed. by P.M. Daly, New York 2008, s. 79–97.
- Edictum regium Svirense ad milites, ex quo causae suscepti in magnum Moscoviae duces belli cognoscuntur. Edictum regium de supplicationibus ob captam Polociam. Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestarum narratio*, Warszawa: Mikołaj Scharffenberger, 1579.
- Franczak G., *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 193–252.

- Franczak G., *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu).
- Franczak G., *Rzymski łącznik: Giovanni Battista Cavalieri (1525–1601), rytownik Hozjusza i Tretera* (w przygotowaniu).
- Franczak G., *Wstęp*, w: W. Neothobel, *Acrostichis własnego wyobrażenia kniaźa wielkiego moskiewskiego*, oprac. G. Franczak, Warszawa 2016, s. 5–61.
- Gabriele M., *Introduzione*, w: A. Alciato, *Il libro degli emblemi secondo le edizioni del 1531 e del 1534*, introduzione, traduzione e commento M. Gabriele, Milano 2009, s. I–LXXXVI.
- Graav H., Faber K., *oblężenie Frankfurtu, 1552*, British Library, Maps KTop C-24-g18.
- Grala H., *Wokół dzieła i osoby Alberta Schlichtinga (przyczynek do dziejów propagandy antymoskiewskiej w drugiej połowie XVI w.)*, „*Studia Źródloznawcze*” 38 (2000), s. 35–51.
- Gruchała J., *„Aratus” Jana Kochanowskiego. Warsztat filologiczny poety*, Kraków 1989.
- Hohenzollern A., *Die Kriegsordnung, 1555*, miniatura przedstawiająca sposoby oblegania miast, British Library, Harley MS 1413.
- Hugo H., *Pia desideria libri III*, Einführung von E. Benz, Hildesheim–New York 1971.
- Jurkowlaniec G., *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Kraków 2017.
- Kappeler A., *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit: ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes*, Bern–Frankfurt am Main 1972.
- Kochanowski J., *Ad Stephanum Bathorrhheum regem Poloniae incyltum, Moscho debellato et Livonia recuperata Epinicion*, <http://neolatina.bj.uj.edu.pl/neolatina/tscript/show/id/1044.html#10330> (dostęp: 17.09.2016).
- Kochanowski J., *De expugnatione Polottei. Ode XII (Oda o zdobyciu Połocka. Oda XII)*, <http://neolatina.bj.uj.edu.pl/neolatina/tscript/show/id/1093.html#11280> (dostęp: 17.01.2018).
- Kochanowski J., *Pieśni*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław 2008.
- Kozica K., *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „*Terminus*” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59.
- Krzywy R., *Wędrowki z Mneomosyne. Studia o topice dawnego podróżopisania*, Warszawa 2013.
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „*Terminus*” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.
- Łopatecki K., *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz*, „*Białostockie Teki Historyczne*” 13 (2015), s. 91–110.

- Łopatecki K., *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 157–191.
- Łopatecki K., *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 163–188.
- Meisner D., Kieser E., *Thesaurus philo-politicus*, Frankfurt am Main 1624.
- Mercator G., *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg 1595.
- Niedźwiedź J., *Nieśmiertelne teatra sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Kraków 2003.
- Niedźwiedź J., *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.
- Niedźwiedź J., *Źródła, konteksty i okoliczności powstania Ody o zdobyciu Połocka Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 18 (2016), z. 4 (41), s. 359–400.
- Ortelius A., *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae*, ed. J.H. Hessels, Cantabrigiae 1887.
- Peil D., *The Emblem in the German-Speaking Regions*, w: *Companion to Emblem Studies*, ed. by P.M. Daly, New York 2008, s. 189–221.
- Reitinger F., *Literary Mapping in German-Speaking Europe*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago 2007, s. 438–449.
- Schilder G., *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9: *Hessel Gerritsz. (1580/81–1632). Master Engraver and Map Maker, Who ‘Ruled’ the Seas*, Houten 2013.
- Sęp Szarzyński M., *Poezje zebrane*, wyd. R. Grześkowiak, A. Karpiński, Warszawa 2001.
- Török Z.G., *16th-century Fortification Atlases of the Habsburg-Ottoman Border Zone*, w: *A World of Innovation. Cartography in the Time of Gerard Mercator*, ed. by G. Holzer, V. Newby, P. Svatek, G. Zotti, New Castle upon Tyne 2015, s. 63–83.
- Wilke J., *Die Ebstorfer Weltkarte*, Text- und Tafelband, Bielefeld 2001.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.